

ԱՆԴՐԵԱՍ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ԵՎ ԴՈՎԵՅՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (XVI դ.)

Անդրեաս սարկավագի խորագիր շունեցող ժամանակագրությունը գտնվում է Մատենադարանի № 1869 ժողովածուի 395ա—400բ էջերում: Առաջին անգամ հրատարակել է անվանի հայագետ Բ. Պատկանյանը, 1884 թ., Պետերբուրգում:¹

Ժողովածուն ընդօրինակել է Անդրեաս սարկավագը, 1585 թվից մինչև 1589 թիվը: Ժամանակագրության մեջ հեղինակը մի քանի անգամ հիշում է իր մասին, որից իմանում ենք, թե ժամանակագրության հեղինակը, հենց ժողովածոն ընդօրինակող Անդրեաս սարկավագն է, և այդ գիրքը նրա ինքնագիր օրինակն է:

Ժողովածուն սկզբից մինչև 392ա էջը ընդօրինակել է Անդրեասը 1585—1589 թվերի ընթացքում, իսկ ժամանակագրությունն էլ սկսվում է 395ա էջից, (մինչև 399ա էջը), այսինքն Անդրեասի ընդօրինակած նյութերից հետո և վերջանում է 1590 թվի դեպքով:

Ժամանակագրության մեջ տեղ գտած փաստերից պարզվում է, որ Անդրեասը ծնվել է ՋՂ (1541) թ. նոյեմբերի 27-ին: Նրա հայրը՝ խոշա Միրաբը ոսկերիչ է եղել: Հիշվում է նաև հեղինակի ամուսնության (ՌԺ—1561 թ.), ծնողների և բարեկամների մահվան և այլ մասնավոր դեպքերի մասին:

Անդրեասի կազմած ինը էջանոց ժամանակագրությունն սկսվում է Կ. Պոլսի գրավումով² և վերջանում է 1590 թվին իր որդիներից մեկի մահվան առթիվ գրված փոքրիկ ողբով: Սրանից հետո ժամանակագրությունը շարունակվել է ուրիշների կողմից մինչև 1668 թիվը: Անդրեասը իր կազմած ժամանակագրության սկզբի մասի համար՝ մինչև XVI դարի 40-ական թվերը, հավանաբար օգտագործել է գրավոր աղբյուրներ, որից հետո, որպես ժամանակակից, կազմել է իր ժամանակի անցուղարձին վերաբերող դեպքերը: Եթե նկատի ունենանք ժամանակագրության մեջ տեղ գտած մի ջարձ մանր դեպքերի հիշատակությունը, օրինակ «ի թվին ՋՂԶ. խոճայ Միրաբն զշարտախն շինեց», և նման այլ դեպքեր, թերևս հավանական լինի ենթադրել, որ հեղինակը նախօրոք կազմած է եղել ժամանակագրությունը և ապա 1589 թ. № 1869 ժողովածուն ընդօրինակելուց հետո, այն մտցրել ժողովածուի մեջ:

Ժամանակագրությունը, բացի մասնավոր դեպքերի վկայություններից,

¹ Ենջիսարք մատենագրության հայոց, վերջինիս 41—49 էջերում գտնվում է մեղ հետաքրքրող ժամանակագրությունը:

² Տես հիշատակարաններ էջ 1բ, 392ա—393բ:

³ Վերոհիշյալ դեպքը ըստ հեղինակի տեղի է ունեցել հայոց Ջ (900) թվին: Հեղինակը հավանաբար հայոց թվականը հաշվում է 553 թվից:

XVI դարին վերաբերող բավական հետաքրքիր տեղեկություններ է պահել, որոնք վերաբերում են թուրքական սուլթանների գահակալություններին, վերջիններես և Սեֆյան Պարսկաստանի միջև մղված պատերազմներին ու նրանց փոփոխակի հաջողություններին և այլն:

Առաջարկվող ժամանակագրության վկայություններն ընդհանուր առմամբ վստահելի են, թեև կան և առանձին վկայություններ, որոնք չեն հաստատվում այլ աղբյուրներով: Այսպես, ժամանակագրության մեջ կարդում ենք. «Ի թվին ԶԿԴ. ելաւ սուլտան Սէլիմն ի վերայ Սոֆուն բազում զարաւք և էառ զնայ, որ ասեն Չալտրանի կոիւ: ... և ի սոյն ամի առաւ Կամխայ բերդն այս թագաւորս»:

Ինչպես տեսնում ենք, Չալտրանի ճակատամարտը և Կամխի գրավումը կատարվել են միևնույն տարում՝ 1515 թվին: Մինչդեռ Ղ. Փիրդալեմյանի հավաքած հիշատակարանների մեջ գտնում ենք վկայություն, ըստ որի ԶԿԳ (1514) թվին տեղի է ունենում պատերազմ. «և կռուցան սաստիկ յոյժ... և ոչ ոք յաղթահարեցաւ... և ի գալ տարինն (ԶԿԴ—1515) էառ զբերդն Կամխայ»¹ Իրականում Չալտրանի ճակատամարտը, որտեղ Սելիմ I-ը ջարդեց շահ Իսմայիլի լեռնակներին, տեղի է ունեցել 1514 թ. օգոստոսի 22-ին, իսկ Կամխը գրավել են 1515 թ.: Արժեքավոր փաստեր կան նաև ժամանակագրության շարունակության մեջ, որոնք արձանագրվել են տարբեր մարդկանց կողմից, տարբեր ժամանակներում տեղի ունեցած անցքերի թարմ ազդեցության տակ: Օրինակ՝ բավական մանրամասն նկարագրված է ջալալի Ղարա Նազնու կողմից 1601 թ. Թոխաթում, ապա Սեբաստիայում, Զիրայում, Ամասիայում, Մարզվանում կատարված ավերումներն ու կողոպուտը: Սակայն ավելի հետաքրքիր է ռուս կազակներին վերաբերող երկու վկայությունները, որոնցից մեկը վերաբերում է 1614 թվին Սինոպի, իսկ մյուսը՝ 1616 թ. Կաֆայի գրավմանը և ավերումներին, և որոնց տողույք տարեթվերը հայտնի չէին:

¹ Ղ. Փիրդալեմյան «Նշխարք պամուլթեան Հայոց» ձեռագիր № 4515, էջ 258: Հմմտ. նաև ժամանակագրության Կարս քաղաքի կառուցման վկայությունը № 4515 ձեռագիր, էջ 312, վկայության հետ, ինչպես նաև Գ. Սրվանձտյանի «Թորոս Աղբաբ» մասն Բ էջ 268: Ե. Լավենան «Յուզակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի», Թիֆլիս, 1915 թ. էջ 9—10:

² Հմմտ. С. М. Соловьев «История России с древнейших времен» СПб, 1896, том. 9, стр. 1097—1098. Н. Костомаров «Русская история» т. II, стр. 3—18.

Ի թվին Զ (1451) առաւ սուլտան Մուհամմաան զԿոստան- 395ա
զինուպալիս, այսինքն զԸստամրաւլ, որ է Իսլամպաւլ:¹

Ի թվին ԶԼԳ (1484) մեռաւ սուլտան Մուհամմաան և թա-
ղաւսրեաց որդի նորա սուլտան Պայաղիտն:²

5 Ի թվին ԶԾԸ (1509) ի Հսաամբաւլ շարժ ելաւ և բա-
զում ֆլաս եղաւ և Խ (40) աւր երեցաց:

Ի թվին ԶԿԱ (1512) մեռաւ սուլտան Պայաղիտն, որ էր
խոնթօքարն. և թագաւորեաց որդի նորա սուլտան Սէլիմն:³ և եղև
խոռվութիւն ի մէջ եղբարցն: Զոր և գնացեալ աւագ հղբայր նո-
10 րին՝ սուլտան Ահմատն մինչև սու ծոֆն Ովկիանոս և ամաւթալից
ի յետս դարձաւ, վասն ոչ թագաւորելոյն: Եւ եղև որդի նորա
սուլտան Մուրատն Սոֆի: Եւ յետ նորս եկեալ յարևելից չար ե-
անաւրէն և արիւնարբուն Նուր Ալին և բազում աւար սոխն ի
Հայոց և ի Տաճկաց և հեղին դարիւն անմեղաց: Եւ յետոյ եկեալ
15 Սինան փաշան և գնացեալ մարտեաւ ընդ նոսա և դարձաւ փա-
խստական, և անկեալ շատք ի դաւրացն Հայոց և Տաճկաց ար-
եամբ թաւալեալ. զոր տէր աստուած փրկեացէ ի յանաւրինաց
և ազատեացէ և յանիրաւ պահանջողաց. ամէն:

Ի թվին ԶԿԴ (1515) ելաւ սուլտան Սէլիմն ի Վերայ Սո- 395բ
ֆուն բազում դաւրաւք և էառ գնայ, որ ասեն Զալտրանի կռիւ:⁴
Եւ եղև մահ աղայոց. և կարկուտ անկեալ յերկնից հիանալի. և
եղև սղութիւն հացի, որ քիլակն եղև Լ (30) օթմանի: Եւ ի սոյն
ամի առաւ. Կամխայ բերդն այս թագաւորս:

Ի թվին ԶԿԹ (1520) Զալալին ելաւ և եկաւ ի Թոխաթու-
25 վերայ սուրբ Թորոսու տաւնին:⁵

Ի թվին ԶՀ (1521) մեռաւ սուլտան Սէլիմն և թագաւորեաց
որդի նորա սուլտան Սուլայմանն:⁶

Ի թվին ԶՀԵ (1526) ելաւ շեխ Ղալանտարն և եկաւ ի Ճինճի-
ֆայ գեղին առջև իջաւ և եկաւ բազում հեծել և Բ (2) փաշայ և
30 կոտրեց զԼԹ (3000) հոգին և զԱ (1) փաշան սպաննեց. և բերին
մօյտանին յիմարաթն թաղեցին. և այլքն փախեան. և ինքեանք
էին Կ (60) հոգի:

Ի թվին ԶԶ (1531) եղաւ սկիզբն տղայ ժողովի:

Ի թվին ԶԶԲ (1533) սուլտան Սուլայմանն բազում զաւ-
35 րաւք գնաց ի վերայ Կարմիր գլխուն. և նայ փախեաւ ի Խորա-
սան. և զի զաւրքն բազում էին խոնթօքարին, և ձմեռն էր, և
սղութիւն յոյժ, վասն որոյ ոչ կաբաց երթալ զհետ նորա, այլ

եկեալ ի Պաղտատ ձմերեաց ի նմայ և առաւ զնայ, և զարուհն
Լիեալ զնաց ի տեղի իւր։¹

Ի թվին ԶԶԵ (1536) սուլտան Սուլայմանն զԻպրէհիմ փա-
շան սպաննեց ի փառս սատանայի. զի այս փաշան եղեր է պատ-
5 ճառ տղայ ժողովելոյ. և իսկ ի միւս տղայ ժողովելն եղև թվին 396
ԶԶԶ (1537)։

Իսկ ի թվին ԶԶԴ (1535) ծնաւ տէր Մինասն,⁸ որդին խո-
ճայ Միքաքին։

Ի թվին ԶԿԴ (1515) տէր Ստեփաննոսն ծնաւ փետրվարի
10 ԺԹ (19)։⁹

Ի թվին ԶԶԸ (1539) մոլորեցան ազգն Յունաց և արարին
ծռազատիկ ապրիլի Զ (6)-ըն. աստուած փրկէ զհայ ազգն։

Ի թվին ԶՂ (1541) սուլտան Մուստաֆան ի Յամասիայ
Եկաւ և թագաւորեաց անգ ամս ԺԳ (13) և սպանաւ ի հօրէն։¹⁰

15 Ի թվին ԶՂ (1541) նոյեմբերի ԻԷ (27), աւրն կիրակի, ծնաւ
Անգրէասն,¹¹ տղայ խոճայ Միքաքին, ի ճանփաշայ մաւրէն, ի
յիսնակին յելն։

Ի թվին ԶՂԱ (1542) հոկտեմբերի Ը (8) եղև ձեռնադրու-
թիւն տէր Ստեփաննոսին, Քաչկակ էրէցն։

20 Ի թվին ԶՂԲ (1543) և ապրիլի Դ (4), աւրն չորեքշաբթի,
ի լուսանալ աւուրն Ա [1] Ժամն, սաստիկ շարժ ելաւ, Ռդորմեայ
փոխին ասելու չաք եղաւ,¹³ որ երեբաց և շատ աւեր արաւ։

Ի թվին ԶՂԲ (1543) Թոխաթու եկեղեցիքն աւերեցին թուրք
ազգն Ը (8) նիհետրաց,¹³ ապրիլի Թ (9) սև երկուշաբթի լուսա-
25 ցաւ մեզ. վասն ծովացեալ մեղաց մերոց ի վերայ մեր եկն այս
պատուհասս։

Ի թվին ԶՂԶ (1547) խոճայ Միքաքն զչարտախն շինեց։

Ի թվին ԶՂԷ (1548) եկաւ շահին ախբարն՝ Ալխաոն և հնա-
զանգեցաւ խոնթքարին. և մէկալ տարին խոնթքարն զնաց ի
30 վերայ շահին։¹⁴

|| Ի թվին Ռ (1551) փետրվարի Ա (1) ծնաւ աղբարս Խա- 396
չատուբն։

Դարձեալ թվին ՌԺԴ (1565) փետրվարի Ի (20) առ աստ-
ւած փոխեցաւ այս Խաչատուրս։

35 Ի թվին Ռ (1551) յինանցն ոսկերչերն ի նոր չարսուն զնա-
ցին։ Չաւփին և մղտեցի Յափուկն արին։¹⁴ աստուած ողորմի
իւրեանց հոգուն. ամէն։

Ի թվին ՌԳ (1554) յունիսի ԻԲ (22), աւրն ուրբաթ, ծնաւ
Աննան, և մղտեցի Կօկճան Երուսաղէմայ եկաւ և նոյեմբեր[ի]

40 ԻԴ (24) առ աստուած փոխեցաւ։

Դարձեալ թվին ՌԻԷ (1578) մայիսի ԻԸ (28), աւրն չորեք-
շաբթի, մեռաւ այս Աննան ի փառս աստուծոյ։

Ի թվին ՌԴ (1554) սուլտան Սուլայմանն սաֆար արաւ ի
վերայ Կարմիր գլխին. և զՅերեան և զՆախչուան զամենայն գե-
րի բերին։¹⁵

Ի թվին Ռե (1556) յուլիսի Դ (4), աւրն շաբաթ, մեռաւ Ճոնփաշան, մայրն Անդրեասին:

Ի թվին Ռ և Է (1558) եկաւ սուլտան Պայաղիտն ի Յամասիայ, դարձեալ գնաց ի Կօնեայ, ադրօրն ի վերայ ի պատերազմն և յաղթվեցաւ յեղբարէն և փոխեալ գնաց ի Ղզրլլայաշն ի Ղադպին, և մեռաւ ի ձեռն շահին, հրամանաւ հաւրն իւրոյ՝ սուլտան Սուլայմանին:

Ի թվին Ռ և Ժ (1561) փետրեմբերի Բ (2), սուրբ Սարգիսին կիրակին ես՝ Անդրէասըս կարգուեցայ:

10 Ի թվին Ռ և ԺԲ (1563) յունիսի ԻԲ (22), աւրն երեքշաբթի, ծնաւ Ովանէսն, տղայ Անդրէասին:

|| Դարձեալ թվին Ռ և ԻԸ (1579) աւգոստոսի ԻԸ (28), օրն ուրբաթ, խիստ աղերսալի բան մի եղև, զի վաղճանեցաւ այս Յովանէսն սարկաւազս, որդի մեղաւուոր Անդրէասին. խիստ ուսաց և կատարեալ և ուսուցիչ աշակերտաց. մեռաւ և աշակերտքն անկատար ֆնացին: Եւ ինքն էր խիստ հեղև հանգարտ և խելաց տէր և ամաց ԺՁ (16)-ից. յորժամ կարդայք զսակաւ գիրս յիշեցէք զՅովանէսն սարկաւազն և զծնաւդսն իւր, զմեղաւոր Անդրէասն, որ ի յիւր բազում մեղացն՝ զիւր սիրուն սարկաւազ որդոյն զաղէտն աչօք տեսաւ. վայ իւր մեղացն, յիշեցէք և ասէք հայր մեր, որ յերկինս:

Ի թվին Ռ և ԺԴ (1565) աւգոստոսի Լ (30), օրն հինգշաբթի, ծնաւ Ճանփաշան:

Դարձեալ թվին ՌԺԸ (1569) ապրիլ Լ (30), աւրն շաբաթ, մեռաւ այս Ճանփաշան:

Ի թվին Ռ և ԺԵ (1566) մեռաւ սուլտան Սուլայմանն և թազաւորեաց որդի նորա սուլտան Սէլիմն¹⁵ Ի սոյն ամի Ալի փաշին նոր բաղնիքն ի բան հանին:

Ի թվին Ռ և Ի ԺԸ (1569) աւգոստոսի ԻՁ (26), աւրն ուրբաթ, ծնաւ Աստուածատուրն. Ի սոյն ամի ջհտնուն պազասաանն զուգեցին, կատարեցին:

Ի թվին Ռ և ԺԹ (1570) զԱլի փաշին նոր իմարաթն շինեցին, կատարեցին: Եւ զկնի Ը (8) ամի՝ զմինարան:

Ի թվին Ռ և Ի (1571) զՅիպրոս առին այլազգիքն ի ձեռաց 35 Ֆռանկին:

|| Ի թվին Ռ և ԻԱ (1572) մեռաւ Ալի փաշան ի Յարզրում և բերին ի Թոխաթ յիւր իմարաթն դրին:

Ի թվին ՌԻԲ (1573) աւգոստոսի ԺԴ (14), աւրն ուրբաթ, ծնաւ Յայտին պալին. Աստուած պահէ:

40 Ի թվին Ռ և ԻԴ (1574) սեպտեմբերի ԺԴ (13), աւրն երկուշաբթի, Թոխաթ խիստ երեցաւ:

Ի թվին Ռ և ԻԴ (1575) աւգոստոսի ԺԴ (13), աւրն երեքշաբթի, դարձեալ Թոխաթ խիստ երեցաւ. Թ (9) խան և Ե (5) մզկիթ, որ միայն նոր խանն և Սուլու խանն ֆնաց, և ամէն 45 խանութնին երեցաւ:

- Ի թվին Ռ և ԻԴ (1575) մեռաւ սուլտան Սէլիմն յունվար ամսին և թաղաւորեաց որդի նորա սուլտան Մուրատն,¹⁷
- Ի թվին Ռ և ԻԵ (1576) սեպտեմբերի է (7) մեռաւ հօր-
քուրբս, Ղանին։ Ի սոյն ամի սեպտեմբերի ԺԵ (15), աւրն շաբաթ,
5 մեռաւ հօրեղբարս, Պալին։
- Ի թվին Ռ և ԻԶ (1577) սեպտեմբերի ԺԶ (16), աւրն եր-
կուշաբթի, վաղճանեցաւ աներս, տէր Ստեփաննոսն. աստուած
ողորմի իւր հոգոյն և ընդ սուրբ քահանայիցն դասի։
- Ի թվին Ռ և ԻԵ (1576) աղուհացիցն, մարտի ամսոյն աղևոր
աստղ երևեցաւ. և Ի (20) աւր կեցաւ, և ագին ընդ արևելս էր։ Եւ
10 հեծել խաղաց ի վերայ Ղզըլպաշին, որ գլարսն քաղաքն շինեցին։
- Ի թվին Ռ և ԻԶ (1577) եղև սկիզբն պատերազմին սուլ-
տան Մուրատին հետ Կարմիր գլխին. յառաջին տարին ըզՇրվան
ստին,¹⁸
- 15 Ի թվին ՌԻԸ (1579) զՏամուր—զաբուն առին։
- Ի թվին ՌԻԹ (1580) յունիսի ԻԴ (23), աւրն հինգշաբթի,
ծնաւ Ալէքսանոսն, աստուած ֆառաւոր անհաւատ անհաւատ
ամէն։ Ի սոյն ամի գեկտ թիւ ԺԸ (18), որ է աւր ձմեռնա- 398ա
մտին, եկաւ ի Թոխաթ հրաման ի սուլտան Մուրատէն ի մեր
մեղացն. և առին զալաճայ գօտին ի գլխընդու և գտակ մորթի
20 դնել տվին։¹⁹
- Ի թվին ՌԼ (1581) մարտի ԺԲ (12), աւրն կիրակի, մեռաւ
մղտեցի ոսկերիչ խոճայ Միրաքն,²⁰ Աստուած ողորմի իւր հո-
գոյն, յիշէք և ասէք հայր մեր, որ։
- 25 Ի թվին ՌԼԲ (1583) զՅերեան առին և գերեցին,²¹
- Ի թվին ՌԼԳ (1584) գեկտեմբերի Բ (2), աւրն չորեքշաբ-
թի, ծնաւ Ստեփաննոսն, ծառայն սրբոյն Ստեփաննոսի Նախա-
վկային։ Աստուած ֆառաւոր անհաւատ անհաւատ
պահէ անփորձ։
- 30 Ի թվին ՌԼԴ (1585) ապրիլի Դ (4), աւրն կիրակի երեկոյին,
Ծաղկաղարգին, անարժան Անդրէասիս ի բազում մեղացս մեռաւ
Աստուածատուն, այն իմ ծաղկաղարդ որդին, որ աստուածային
ուսմամբ զարդարեալ էր գեղեցիկ մեր։ Ի սոյն ամի Օսման
փաշան զԹավրէզ առաւ և ջարդեց։²²
- 35 Ի թվին ՌԼԵ (1586) գեկտեմբեր ԼԱ (31) մեռաւ Ալթուն
փեսան։
- Ի թվին ՌԼԶ (1587) յուլիս Ը (8), աւրն շաբաթ, վաղճա-
նեցաւ տէր Դրիգորն, աշխարհալոյս արեգակն տիեզերաց և վար-
դապետն ազգիս Հայոց, որոյ յիշատակն աւրհնութեամբ եղիցի։
- 40 Ի սոյն ամի հոկտեմբերի ԻԵ (25), աւրն չորեքշաբթի, մեռաւ
Խոսայենց էրէցն՝ տէր Ովանէսն, աստուած ողորմի, Ի սոյն ամի
յունվարի ԻԵ (25), աւրն չորեքշաբթի, ծնաւ Ճանփուշան, աստ-
ուած պահէ զինքն։
- 45 Ի թվին ՌԼԶ (1588) մայիսի ԻԸ (28), Եղիային պահոցն 398բ
երեքշաբթին, այս չարագործ Անդրէասիս մեռաւ կենակիցն իմ
Խասմաման, և տրտմեցոյց զիս և գողալքն իմ հաւասար մինչև

դմահ. աստուած ողորմի իւր հողոյն: Զսայ յիշողն և հայր մեղայ
ասողն ողջ մնայ ի կեանս: Ի սոյն ամի սուլտանայ բաղնիքն
շինեցին, և դեկտեմբերին ի բանի հանին:

5 Ի թվին ՌԼԸ (1589) յուլիսի ԺԶ (16), աւրն չորեքշաբթի,
ծնաւ Խոնայմիրաքն, աստուած մնացական անէ հօրով և մօրով
և ազբրաոցմով և հօրեղբայր տէր Մինասով: Ի սոյն ամի Աղս-
ճուխին բաղնիքն շինեցին: Եւ ի թվին միւս ամին ՌԼԸ (1689),
դեկտեմբերի ամիսն ի բանին հանին:

10 Ի թվին ՌԻԶ (1577) եղև ձեռնադրութիւն Խոնայմիրաքին,
որդոյն տէր Մինասին, Ղայեայ մահլան, յունիս Լ (30), աւրն
կիրակի, տանուտէրն Խոյն և գիրն Ձայ. աստուած կարգով ծե-
րացնէ:

Ի թվին Ռ և ԼԹ (1590) նոյեմբերի Բ (2), աւրն երկուշաբ-
թի, փոխեցաւ առ Գրիստոս սարկաւազն արին և շնորհաւքն իւ-
15 լին, լուսավայլ ծաղիկն, Այտին շնորհալին, յիշէք և ասէք զաստ-
ւած ողորմին,²³ Ժամ և ի յատենին, գրակարգացին,²⁴ || քաջ րն- 399ա
թեքցողին հին և նոր կտակ[աբան]ին. ծաղիկ էր մահլին, զարդ
էր Սիոնին, սուրբ Նիկողոսին, քաջ հայրապետին, պարծանք
ամենին թէ յեկեղեցին, դպրոցն դասին, մանկանց Սիոնին: Թէ
20 վասն էր եկին այս պատուհասին ձեր հարցանելին, 'ւ այս պա-
տասխանին՝ «Հայրքն որ ճաշեցին զլեզի զաղոխին՝ զատամունքն
առին որդոցն նորին». ի նորին ծնողին պիղծ և ժանդ հոգին
Ժիր մեղաւորին, գործող չար բանին և ծոյլն ի բարին: Տէր սաս-
տեաց ի Ժ[ա]մին այս մեղապարտին՝ պեղծ Անդրէասին, ծնողաց
25 արդարին. թէ Խնչ արժան քոյին, քեզ այնպէս որդին, չես գոր-
ծեր անաւին զկամս քո արարչին: Ոչ թէ այս էր մին բարկու-
թիւն վերին. այլ երրորդ անգամ այս պատուհասին. ԺԸ (18)-
ական ամս, որ լնուին, ժամանեալ հասանէր սաստն աստուածա-
յին: Զսայ յիշեցէք ձեր սուրբ յաղաւթին, թէ քահանայ կամ
30 սարկաւազին և կամ թէ դպիրք կամ ժողովրդին. լսէք և ասէք
հայր մեր, որ յերկինս. և ողորմիս տայք այս սարկաւազին, զի
և դուք յիշէք ի ժամ սոսկալին, բարեխաւսութեամբ սուրբ Աստ-
ւածածնին: Թէ եհար մի անգամ, գիտեմ, զի կարող է բժշկել բա-
զում անգամ. ըստ Յորայ՝ տէր ետ և տէր էառ. եղիցի [անուն]

35 տեառն աւրհնեալ, զի ի փառս աստուծոյ է:²⁵

Թվին ՌԽԶ (1597) հոկտեմբերի է (7), աւրն ուրբաթ, Թո- 39 9բ
խաթ կրկին խիստ երեցաւ, քան զառաջիքն:

Թվին ՌԾ (1601) եկօ Ղարայ Նազիճին ի Սեաստ, երեց,
աւերեց և բազում մարդիք ջարդեց: Եւ անտի եկօ թվին ՌԾԱ
40 (1602) ի Թոխաթ, ի Զիլայ, յԱմասիայ, և ի Մարդուան և յա-
մենայն Հոռմաց տունս՝ ի Յուրհայու մինչև ի Յուսկուտարն,
ծովեզերօք և գեղօրէիւքն հանդերձ. Ղ (90) օր ի Թոխաթ նստօ,
և քաղաքացիքն թողին զամենայն տունս և զտեղս, զմալ և զապ-
բանք և փախեան, և նայ ժառանգեաց զամենայն, տարօ զգե-
45 դեցիկ տղայք և զեկեղեցայց զարդարանս, զխաչ և զօետարան,
զըսկիւն և զշուրջառ և զայլ ամենայն կահս և զանօթս, վայ ինձ
հազար բերան:²⁶

Եւ դարձեալ Թվին ՌԿ (1611) աւգոստոս ամիս ԺՁ (16),
աւրն ուրբաթ, բաղում բոլորակք և բակք և ծիրանի զօտիք երե-
ւեցան ի բոլորս արեգականն ի Գ (3) ժամ աւուրն:³¹

5 Թվին ՌԿ (1611) օգոստոսի Ի (20) Մարգարէն և իւր մարն
և Փիւրսմն զնոցին Երուսաղէմ:

Թվին ՌԿԱ (1612) Կաֆային Չարսու—պաղարն այրեցաւ
յուսիս ամսոյն ԻԱ (21):

Թվին ՌԿԴ (1614) ուռուսին զազախներն ըզՍրնապ քաղաքն
կոխեցին, այրեցին և մրկեցին, զապրանքն Թալանեցին և զբա-
10 զումս դերի տարան:

|| Թվին ՌԿԴ (1615) մայիսի ԻՁ (26), աւրն ուրբաթ, ի 400ա
Կաֆան մեծ շարժ ելօ. ի Դ (4) ժամ աւուրն, ԼԵ (35) զուլայ
փլօ. և ԴՃԿ (360) պէտան:

Թվին ՌԿԵ (1616) յուլիս ամսոյի Ի (20), աւրն կիրակի,
15 Դ (3) ժամ էր անցեր զիշերն, եկին Դօռելու զազախներն Ճ (100)
զայխայով³² և մտին ի Կաֆան, զաններն և զշուկայսն Թալանե-
ցին և այրեցին:

Թվին ՌԿԶ (1617) Թազաւորեաց սուլթան Մուստաֆան:³³

Թվին ՋԺԶ (1467) նոյեմբերի ԺՁ (16) Կաֆային նոր բերդ
20 ու պարիսպն շինեցօ և կատարեցօ: Եւ ելեալ ֆոանկն և հայ և
հոռոմն եպիսկոպոսաւք և քահանայիւք, խաչիւ և աւետարանաւ
շուրջ եկին զբոլորն և աւրնեցին զքաղաքն:

Թվին ՋԻԴ (1475) տաճիկք առին զԿաֆան:³⁰

Թվին ՌՂԴ. (1645) օգոստոսի ԻԵ (25) զԿիբիտ առին Տա-
25 ճիկք:³¹

Թվին ՌՂԵ (1646) մեծ շարժ եղև ի Թավրէշ. և ի սոյն
ամիսն ի շարժմանէ մեծ մասն բերդին Վայնայ փլաւ:

Ի Թվին ՌՂԶ (1648) Իփշիր փաշան Վառվառ Ալի փաշային
վերան եկաւ և առաւ զնայ:

30 Թվին ՌՂԸ (1649) Ապ Ալին Սոխտանին ամբ բերին ապ-
րիլի ԻԸ (28) և շուրջ եկին զքաղաքն ամենայն և զաւրացան և
այլայկերպեցան:

Թվին ՌՃԵ (1658) սուրբ Յակոբ առին: Ի սոյն ամի Չա-
Թալին որդին Ղարիպ | | | Երուսաղէմ զնաց, տառաւսն ձեզի:³² 400բ

35 Ի Թվին ՌԽԱ (1592) եղաւ Աննան:

Ի Թվին ՌԽԴ (1595) ծնաւ Ղուսսին:

Թվին ՌՃ (1651) զիւլայցի Մահայմատ փաշան եկաւ ի Թո-
խաթ, ՌՃՂՁ (1196) զուրուշ առաւ ի սուրբ Նիկողայոսու ժամն
շինելուն համար:

40 Թվին ՌՃ (1651) Փիլիպոս կաթուղիկոսն եկաւ ի Թոխաթ:

Թվին ՌՃ (1651) տէր Կարայպետն զնաց Ըստամպաւլ ամբն
բերելու համար:

Թվին ՌՃԲ (1653) ամին ջրհեղեղ եղաւ ի Թոխաթ, յուլիս
ամսոյ ինն, աւրն շաբաթ, յետի ժամին, շատ տուն աւերեաց և
45 շատ մարդ տարօ:

Թվին ՌՃԻՁ (1677) նոյեմբեր ամսոյն եկն բեռնով կեռաս,

ծիրան և սալոր տիմորթու ի Թօխաթ քաղաք, նմանեցաւ դադ-
տադողի և ծախուեցաւ, զի զրադում չարս մաքսեցի:³³

Թվին ՌՃԴ (1654) ամին տէր Սահակն զսուրբ Քառասունք
շինեաց:

8 Թվին ՌՃԴ (1675) հոկտեմբերի է (7) այնչափ ձիւն և
ֆոթնայ եղաւ և ցուրտ, մինչ որ Շայլաճուին լեռան Դ (4)
մարդ և ԺԹ (19) էջ փատցաւ:

10 Թվին ՌՃԺԷ (1668) յօգոստոսի է (7), օրն ուրբաթ, Դ (4)
ժամուն խիստ մեծ և ահաղին շարժ եղև, որ ոչ տեսեալ էր և
լուեալ բնաւ, զի բաղում քաղաք և գիւղք կործանեցան, տունք
և յապարանք, որ ոչ լեզուաւ ճառի, և յայսմ շա[ր]ժմանէ փլաւ
բերդին Արլիք Թամին պարսպոյն ի վերայ քարին, և Լ (30)
տեղ այլ պուռճ և պատան և դուլայ փլաւ, և Տաշխանն բոլոր
փլաւ, և Ուլուճամուն մինարին գլուխն թռաւ, և մէյտնին իմա-
15 րէթն քրքրեցաւ: Պէհիդատին ճամուն սրահքն փլան և այլ ճա-
միքն ամէնն խախտեցան, բայց եկեղեցիքն հաստատ մնացին
շնորհօքն Դրիստոսի մինչ զի և քար մի ոչ անկան:³⁴ Եւ մինչ ի
Զ (6) ամիս շարժ չի կարեցաւ և Բ (2) շաբաթ ի տուն չի կա-
բացաք մտնուլ, ոմանք յայգին, ոմանք գերեզմանս կեցան և
ապա սակաւ սակաւ եկան տուն մտան:

ԺԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲԱՆԴԱՆԵՐ

1. Ք. Պատկանյանի հրատարակության բնագիրը սկսվում է հետևյալ երեք վկայությամբ.
«Թվին ՊԶ Լանկթամուրն ևլև շաները (?)»
Թվին ՊԶԲ. Աթամանլուն ղերգնկան առաւ
Թվին ՋԺ Զիթան զՏրապիզոն առաւ (էջ 41)։ Նկատի ունենալով, որ սույն վկայություն-
ները գրված են ժողովածուի 394ր էջում, մինչդեռ բուն ժամանակագրությունը սկսվում է
395ա էջից, և որ սույն վկայությունների գրության ձևը չի պատկանում Անդրեաս սարկավազի
գրության ձևին, և այն կապ չունենք բուն ժամանակագրության հետ, ուստի այն չվերցրինք
Լանկթամուրն վերաբերող հատվածը Պատկանյանի հրատարակության մեջ գրված է ոչ ճիշտ
ընթերցմամբ, մինչդեռ բնագրում հնարավոր է կարդալ հետևյալը. «Թվին ՊԶ (1377 թ.)
Լանկթամուրն ելաւ և շա[տ] օները արօ»։
2. Ինչպես հայտնի է սուլթան Մուհամմեդ II-ը մահացել է 1481 թ., նրան հաջորդել է
Բայազիտ II-ը, որն իշխել է 1481—1512 թ. թ.։
3. Սելիմ I-ը կոչվել է նաև Յավուզ (Ահեղ), իշխել է 1512—1520 թ. թ.։
4. Զադրանը գտնվում է Մակուի մոտ։ Թուրքերի և պարսիկների միջև ճակատամարտը
տեղի է ունեցել 1514 թ. օգոստոսի 23-ին (մանրամասնությունները տես J. Hammer „Geschichte des Osmanischen Reiches“ erster Band, 1835, S. 716)։ Ուրիշները ճակատամարտի
օրը նշում են օգոստոսի 22-ին (հմտ. Смирнов „Крымское ханство“ СПб, 1887, стр. 386, Петрушевский „Азербайджан в XVI—XVII веках“, Сборник статей...“ выпуск I, стр. 239—242)։
5. Խոսքը վերաբերում է շալալիների շարժման առաջին ելույթին։ Այս շարժման վաղ
չրջանի ղեկավար շեյխ Ջալալի (Թոխաթի շրջանում) անունով շարժումը կոչվեց «շալալիներ»
(«սպաստամբ, խռովարար» նշանակությամբ)։ Ջալալիների շարժումը տարերային էր, ուներ հա-
կասությունական և հակաֆեոդալական բնույթ։ Սրանցից էր նաև հպերահայտնի Քյոռ Օլլին
(հմտ. Ա. Դավրիժեցի, էջ 87)։ Սույն վկայության համաձայն Ջալալին ապստամբել է 1520 թ.,
իսկ Թոխաթը գրավել է «սուրբ Թորոսու տաճին», այսինքն՝ փետրվարի 24-ին, շաբաթ օրը։
Պետրուշևսկու կարծիքով շեյխ Ջալալի առաջին ելույթը տեղի է ունեցել 1518 թ. «Азербай-
жан в XVI—XVII веках» տես „Сборник статей“ էջ 275)։
6. Սուլեյմանն իշխել է 1520—1566 թ. թ.։
7. Սուլեյմանի և շահ Թահմաղի սույն կոիվների մանրամասնությունները տես Հով. Ար-
ճիշեցու հիշատակարանում («Դիւան Հայոց պատմութեան», գիրք Ժ, Թիֆլիս, 1912 թ., էջ
19—30)։
8. Հեղինակի ավագ եղբայրը։
9. Հեղինակի աները։
10. Հմտ. VIII ժամանակագրություն, էջ 136։
11. Ինքը հեղինակը։
12. Ժամանակի տեղողության հասկացություն, ուղում է ասել, որ երկրաշարժի ցնցումը
տեղի է այնքան ժամանակ, որքան կպահանջվեր «մողորմեայ փոխին» ոսելու համար։
13. Ք. Պատկանյանն իր հրատարակության բնագրում վերոհիշյալ հատվածը դրել է «Ընդ
նիհետրաց» ձևով (էջ 43), սակայն ձեռագիր բնագրում «Ընդ» բառը գրված է ոչ թե հապավ-
ված, այլ ուղղակի «Ը» ձևով, որն ավելի շատ նման է 8-ի (=Ը) քան «Ընդ» բառին։
14. Հմտ. վերևում, էջ 136, տես էջ 139, ծանոթ. 2։
- 14ա. Այսինքն սպանեցին։
15. Խոսքը վերաբերում է շահ Թահմաղի 1551 թ. արշավների պատասխանիկ Սուլեյմանը

1554 թ. հարձակվեց Պարսկաստանի վրա: Կարսի վրայով անցավ Արարատյան դաշտը, ավերեց Երևանը, Նախիջևանը և ապա Սյունիքը:

16. Սելիմ II-ն իշխել է 1566—1574 թ. թ.:

17. Մուրադ III-ն իշխել է 1574—1595 թ. թ.:

18. Խոսքը վերաբերում է թուրք-պարսկական հերթական կռիվներին, որոնք փոփոխակի հաջողություններով տևեցին 11 տարի (1578—1590 թ. թ.): Այս կռիվների մասին տես ժամանակակիցների հիշատակարանները՝ Գ. Սրուանձտեան «Թորոս աղբար», մասն Բ, Կ. Պոլիս, 1885 թ., էջ 268, «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի կազմեց Ե. Լալանան», Թիֆլիս, 1915, էջ 9—10: «Հայագատում», էջ 598, Հովհաննիսի վարդապետ (տես Ս. Անեցու 1893 թ. հրատարակության հավելվածը, էջ 185—199): Петрушевский „Азербайджан в XVI—XVII веках“ („Сборник статей“, стр. 271—274):

19. Հեղինակը նկատի ունի բրիտոնյանների տարբերանշանի փոփոխումը: Տես և հմմտ. Ձեռ. № 4515, էջ 219—220:

20. Հեղինակի հայրը:

21. Տես ծանոթ. 18:

22. Բնագրի աչ լուսանցքում, այդ դեպքի դիմաց գրված է. «Աւսման փաշան Ռէֆ (=1585)»-ու Հմմտ. «Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցոյ», Երուսաղէմ, 1915, էջ 7: Խոսքը վերաբերում է թուրքական Օսման Յուզդեմիր փաշային, որը Բավրիզը գրավեց 1585 թ.:

23. Վերջին հատվածը բնագրում գրված է՝ ներքևի լուսանցքում:

24. Բնագրում սույն հատվածի տակ մեկ ուրիշն ավելացրել է «Թվին Ռեթ (=1593) սաֆար եղօ ի վերայ Մաճարին»:

25. Այստեղ վերջանում է Անդրեաս սարկավագի կազմած ժամանակագրութիւնը. շարունակութիւնը կազմել են ուրիշները:

26. Հմմտ. «Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարբժեցոյ», Վաղարշապատ, 1896 թ., էջ 86: Բնագրում «Ռ բերան» ձեռով:

27. Սույն հատվածի դիմաց, աչ լուսանցքում, միևնույն ձեռագրագրով ավելացված է. «Կաֆան եղօ»:

28. Պատկանյանը սույն բառը ընթերցում է «շալխա» և դրա տակ հասկանում մակույթ (սնշխարք մատենագրութեան Հայոց», էջ III): Պետք է լինի ղալղա-ղալըզ=մակույկ:

29. Մուստաֆա I սուլթանը թագավորել է 1617—1618 թ. թ., երկրորդ անգամ՝ 1622—1623 թ. թ.:

30. Տես ներքևում, XXIV ժամանակագրութիւն, ծանոթ. 5:

31. Հմմտ. նույն տեղ:

32. Սույն վկայութիւնը գրված է շաքանակագույն մատիտով ժողովածուի 400ա էջի տողատակ և 400ր էջի վերևի լուսանցքում, հազիվ ընթեռնելի. նշված հատվածում մի բառ չկարողացանք ընթերցել և բաց թողինք:

33. Սույն հատվածը Պատկանյանի հրատարակության բնագրում գտնում ենք համառոտ ձևով (տես և հմմտ. էջ 48):

34. «Մինչ զի և բար մի ոչ անկան» հատվածը բնագրում գտնվում է ձախ լուսանցքում: